

Caló: aprenentatge dialògic en el medi penitenciari¹

Victòria Miquel
Iolanda Tortajada
Julio Vargas

Centre de Recerca Social i Educativa
Universitat de Barcelona

1. Introducció

Aquest article parteix de la comunicació que es va presentar al Congrés Català de Sociologia que va tenir lloc a Lleida al març de 1999 sobre un projecte que s'està desenvolupant al Centre de Recerca Social i Educativa de la Universitat de Barcelona (CREA).

Aquest Projecte s'insereix dins d'una nova línia temàtica de recerca que CREA està impulsant des de fa temps, centrada en l'anàlisi de les desigualtats socials que afecten primordialment el poble gitano. D'aquesta manera, Caló n'és només una part, i és desenvolupat a Europa dins del Programa Leonardo. Dins d'aquest mateix programa, des de CREA s'està coordinant un altre projecte, anomenat Gypsy Profiles. Aquest Projecte també és una aproximació científica que pretén fer una definició de perfils professionals que parteixin tant de les necessitats exigides des del món laboral com també de les habilitats del poble gitano, amb la definició de jaciments d'ocupació.

Concretament, CREA impulsa la creació del Centre d'Estudis Gi-

1. Article basat en el Projecte Leonardo *Caló: Self-employment-Ethnic minorities*.

tano, en col·laboració amb l'Associació Cultural Ujaranza, una sèrie de projectes, entre aquests la creació d'un restaurant gitano que no només fomentarà i crearà llocs de treball per a membres d'aquesta ètnia sinó que també inclourà la seva formació ocupacional.

La peculiaritat d'aquesta nova línia de treball és que, a diferència dels estudis que tradicionalment s'han fet sobre el poble gitano, des de CREA s'hi treballa cooperativament, i es conforma un grup d'auto-estudi que no només analitza les situacions que generen l'exclusió social que pateix el poble gitano, sinó que va més enllà, ja que l'objectiu central és la formulació conjunta de propostes que contribueixin a superar aquestes situacions amb propostes concretes d'actuació.

2. Necessitat del Projecte CALÓ

2.1. El món penitenciari

Les presons són l'única solució que culturalment hem sabut donar al problema de la desviació. No n'hi ha cap més. Tot i que més democràtiques, encara es prioritza el control per sobre de la rehabilitació. D'altra banda, i encara que fos al revés, tampoc no rehabiliten. Ho sap tothom. De fet, la mateixa configuració institucional els ho impossibilita. I com que, tret d'algunes experiències aïllades, no hem trobat cap altra sortida, és el que tenim.

Rehabilitar els desviats i les desviades

El sistema penitenciari és un sistema complex, paradoxal i altament burocratitzat però, com tots els sistemes, sobreviu en les relacions quotidianes dels qui hi formen part.

Cercant noves formes de relació i noves maneres de fer en un medi hostil, es pot contribuir a transformar-lo.

Amb la nostra investigació no s'ha pretès redundar en el qüestionament de l'assoliment de la funció de rehabilitació de la presó, sinó cercar solucions efectives i una repercussió real en projectes de rehabilitació i reinserció per a incrementar les inversions en aquest àmbit d'actuació.

Rehabilitar el sistema

El sistema penitenciari és fruit i creació d'un sistema social i, de fet, en molts aspectes, és com una exageració o radicalització d'una bona part de les nostres institucions, que genera les mateixes des-

igualtats i mostra la vessant més dura dels processos de burocratització quant a la jerarquització i la colonització del món de la vida (Weber, 1974; Habermas, 1987).

A més, hi ha una línia molt fina entre la normalitat i la desviació (Goffman, 1986; Laing, 1987). El procés, doncs, no és només rehabilitar els interns sinó rehabilitar la societat perquè, molts cops, la normalitat és privilegi i la justícia també ha patit un procés de burocratització.

2.2. La comunitat gitana

Els gitanos i les gitanes, tot i que fa més de 500 anys que viuen a Espanya, encara són vistos com a estrangers. Forma part de l'estigma (Goffman). El poble gitano pateix una forta exclusió en molts àmbits:

a) Laboralment formen part dels col·lectius en situació precària, i fan feines en el sector de l'economia submergida, feines temporals i poc qualificades. S'ha respectat molt poc la seva cultura de la feina.

b) Quant als habitatges, la majoria viuen en *ghettos*: la Mina, Can Tunis, Font de la Pólvara, etc.

c) Pel que fa a la formació, hi ha un fort absentisme i fracàs escolar ja que el sistema educatiu formal, i el no formal, no ha sabut donar resposta a les necessitats i els interessos de les persones gitanes que hi han accedit. Es parteix del prejudici i la culpabilització. En concret, en formació ocupacional hi ha una forta etiqueta quant a les expectatives de possibilitats de formació dels gitanos i les gitanes. Es tendeix a creure que hi ha un límit en les seves possibilitats de formació i ocupació (no més enllà de paletes), un límit en les seves competències (pocs hàbits acadèmics) i un límit en la seva motivació (manca d'interès, culpabilització individual).

d) Culturalment, tret del flamenc per a turistes, no hi ha una representativitat social dels seus valors, fruit d'una cultura etnocèntrica (Flecha, 1997).

Quan els gitanos i les gitanes són a la presó, aquestes desigualtats es reproduïxen. Estan poc integrats en el sistema pel pes cultural que els representa la manca de llibertat, perquè la major part estan per delictes derivats del consum, per la manca d'adaptació a la normativa i a la rutina de la presó i per altres motius. Lluny de ser una conclusió estructuralista o reproduccionista, volem reflexionar

sobre la forma com les etiquetes són assumides, procés de la interacció i, per tant, transformable.

En general, i resumint, l'exclusió social i cultural que pateix el col·lectiu gitano apareix, en una nova forma, a la presó, en bona part per les preconcepcions i tipificacions compartides pel personal i la resta d'interns i internes no gitanos.

2.3. L'educació a la presó

L'educació formal i no formal a la presó troben una forta barrera i és que són viscudes com a obligatòries i com a part d'un sistema que es rebutja. Així doncs, una educació-control té poques possibilitats de generar aprenentatge i moltes possibilitats de generar accions estratègiques a través de les quals se cerca el benefici penitenciari. L'educació, instrumentalitzada, perd qualsevol sentit. Els gitanos i les gitanes, que en general tenen un nivell educatiu baix, es veuen perjudicats per un sistema educatiu penitenciari, formal i no formal, que no reconeix la seva cultura, que no respon a les seves necessitats i interessos i que, a més de situacions ja conegudes perquè són socialment genèriques, no pot superar la rutina i la seva instrumentalització. Els gitanos i les gitanes es concentren en els nivells inicials, difícilment obtenen la titulació bàsica i menys encara participen dels cursos d'accés a la universitat o de la formació ocupacional i professional.

El Projecte Caló planteja superar la instrumentalització de l'educació i l'accés a nivells formatius qualificats a través d'un curs de formació autoocupacional que, des de l'aprenentatge dialògic, contribueixi a la inserció laboral real dels participants.

3. Objectius del Projecte Caló

El Projecte Caló respon a dos objectius bàsics:

1. *Promoure la igualtat* d'accés a la formació inicial i contínua de les persones en desavantatge, per factors socioeconòmics, i especialment de les persones que presenten diferents factors de risc social. En aquest cas, persones que pertanyen a l'ètnia gitana i que han estat a la presó:

a) Reconèixer les diferències culturals i les diferents concepcions del treball. Crear projectes i espais de formació i de relació social plurals.

b) Afavorir la inserció ocupacional d'aquests col·lectius a través de l'adquisició de competències i estratègies amb les quals es pugui fer front tant als nous reptes del mercat laboral, com als prejudicis socials que limiten les possibilitats reals d'inserció.

c) Possibilitar recursos per a la rehabilitació i reinserció social dels interns i les internes i del sistema. Hom se centra amb especial interès en les persones que reuneixin diferents factors susceptibles d'exclusió social, persones gitanes que han estat a la presó, sobretot si a més a més són dones.

2. Fomentar mesures de formació professional a favor de les persones adultes que no disposen de qualificacions educatives i professionals:

a) Aportar nous instruments d'anàlisi de les necessitats per a dissenyar programes de formació que s'adeqüin a les necessitats i les característiques culturals dels col·lectius als quals es dirigeix.

b) Desenvolupar currículums i didàctiques innovadores que tinguin en compte les característiques dels destinataris de la formació. Per això és imprescindible introduir dinàmiques participatives que facin possible integrar els destinataris de la formació en el disseny dels currículums.

c) Promoure la creació de projectes i experiències d'autoocupació, i familiaritzar-se amb les tècniques i les tasques de gestió d'empreses per mitjà de simulació empresarial.

3.1. Desenvolupament del Projecte

En la primera fase del Projecte vam realitzar l'anàlisi de necessitats en el lloc de treball (ANAT) i l'anàlisi de competències en el lloc de treball (ACOT) a través de la tècnica dels relats de vida quotidiana en l'àmbit laboral.² En *mercadillos*, associacions culturals gitanes i restaurants vam realitzar els relats. A partir dels resultats de l'anàlisi esmentada i de la revisió de materials ja existents es van configurar els continguts del curs. Es va validar la hipòtesi de partida de crear un

2. Relat de vida: tècnica qualitativa d'orientació comunicativa que consisteix a mostrar les opinions i les construccions teòriques que fan les persones del seu context, en diàleg amb les pretensions de validesa que l'investigador ha construït a partir de les hipòtesis científiques i de les pretensions de validesa de les persones que participen en la investigació a través dels seus propis relats. Partint de la premissa que no existeix un desnivell metodològicament rellevant (Habermas, 1987), des de la igualtat se superen les pretensions de poder dels paradigmes positivista i constructivista.

curs enfocat cap a l'autoocupació i el tèxtil i es van definir els temes a treballar: informàtica, idiomes, comptabilitat, formació bàsica, patronatge, gestió, simulació d'empresa, legislació..., per a trencar l'estereotip que les persones adultes amb nivells formatius baixos o els gitanos i les gitanes prefereixen continguts que els entretinguin i no continguts competitiu en la societat de la informació.

D'altra banda, també es varen dur a terme entrevistes en els centres penitenciaris amb persones susceptibles de participar en el curs. La base per a la selecció ha superat criteris que podien afavorir les persones que ja tenien més privilegis, i ha partit de la superació de la instrumentalització del curs com un benefici penitenciari més, per a considerar la implicació voluntària que les persones volien aportar en la seva formació.

Aquest tema és excessivament complex per a poder-lo aprofundir en aquest article, però explicarem una de les activitats que hem realitzat per transformar l'acció estratègica en acció comunicativa. A tall d'exemple.

La presó genera en els interns i les internes diverses conseqüències no volgudes quant al manteniment de la seva identitat. Sobretot desculturació (Goffman, 1972) i indefensió (Seligman, 1986). Superar aquests processos va significar mantenir informats els participants sobre la investigació i discutir els continguts del curs pactant la didàctica. Va significar fer sessions quinzenals de treball entre tots els participants (professors i alumnes). Va significar explicar els objectius i el treball del nostre centre de recerca i la utilitat social de les nostres investigacions i del Caló. Va significar que durant la reunió internacional amb els *partners* europeus vam fer una sessió de treball a la presó perquè es copsés al màxim la globalitat dels objectius de la recerca i la participació de la resta de països. Va significar dialogar de forma igualitària, contraposant els punts de vista dels i de les *normals* i dels i les *desviats/ades* quant a la superació de les barreres que generen exclusió.

A través d'aquestes sessions s'ha superat la victimització que acostumen a mostrar els interns i les internes, s'ha aconseguit una implicació conjunta per a tirar endavant la formació i s'han consensuat els continguts i la didàctica de la formació des del diàleg intercultural.

3.2. Resultats del Projecte

Els resultats del Projecte Caló pretenen, tal com s'està aconseguint, repercutir en les dinàmiques que es donen en les àrees següents:

a) *Centres penitenciaris*, centres de formació de persones adultes, centres de formació ocupacional, programes de garantia social, empreses d'inserció, etc., que treballen amb minories ètniques i amb col·lectius que tenen dificultats d'inserció.

b) *Professionals* de diferents àmbits que atenen els col·lectius en qüestió: professionals de l'educació, del treball social, de la formació ocupacional, agents de desenvolupament econòmic, inseridors, etc.

c) *Recerca*: Centres de recerca i universitats que estiguin interessats a experimentar els nous instruments d'anàlisi de necessitats que proposem i a difondre els currículums i les didàctiques que es deriven del Projecte.

Tot just ha començat el curs de formació. Hem cercat recursos perquè tingui una continuïtat de cara a la inserció laboral dels participants i perquè, més endavant, hi pugui participar més gent.

4. Conclusió

Serveixi com a conclusió les paraules d'un dels participants en el curs:³

«Empezaré por presentarme. Soy Francisco Moreno Cortés, de raza gitana y muy orgulloso de serlo. Por circunstancias de la vida llegué a prisión y desde mi derrota me comentaron algo sobre el proyecto Caló y la verdad es que me pareció muy auténtico y prometedor para las personas como yo, es decir, de etnia gitana y reclusos. Se estaban preocupando por nosotros gente que nunca antes nos había visto, ni sabía nada de nuestros pasados, y nos estaban abriendo una puerta a dejar de ser tan siniestros y marginados...

... Aprender oficios, darnos clases de EGB, aprender otras culturas, y ser útiles para la sociedad... que nos tienen tan marginados como gitanos y como reclusos.

Yo os puedo asegurar que este proyecto es muy interesante y de mucha utilidad para la población gitana puesto que siempre se ha dicho que el gitano es una persona inculta y sin ganas de aprender cosas nuevas y que sean de beneficio para toda la población gitana.

Si demostramos que el proyecto Caló es beneficioso para nosotros se habrá demostrado que el gitano, si tiene medios, puede ser como otra persona con sus estudios y sus carreras.

Y a mí, a nivel personal, me está ayudando muchísimo, puesto que me he propuesto unas metas y las estoy consiguiendo porque me veo más motivado de lo que lo he podido estar en mi vida. Y pensar que yo puedo que a veces me salga de contexto, pero os puedo asegurar que lo que estoy escribiendo es lo que sale de mi corazón.

3. Esborrany de l'article que es publicarà a la revista *Papers d'Educació d'Adults*.

Pensad que para alguien que esté en prisión y le den esta oportunidad, la agarra con uñas y dientes, que es tanta la motivación y ganas de cambiar que uno siempre se hace más fuerte y se esfuerza muchísimo porque es tanta la motivación que ves que esto es algo palpable y real y a nosotros no nos han dado oportunidad de cambiar de vida.

Ahora pasaré a relatar las ganas y lo motivado del programa:

Cada dos sábados venían distintos componentes del programa para contarnos como iban las cosas y qué tal nos parecía tal o cual propuesta. Se respiraba un aire de compañerismo y se veía que había lealtad, y se preocupaban por si este tiene este problema y el otro este otro y así empezaron a ganarse nuestra confianza y empezamos a preocuparnos porque estábamos comprobando que no nos estaban engañando como siempre suelen hacer. Como ya he dicho cada dos sábados nos visitaban y era tanta la motivación que cuando llegábamos al módulo residencial en vez de entrar a comer nos poníamos a pasear por el patio comentando lo de la reunión de ese día, y la verdad es que es tanta la motivación...

...porque yo, desde que estoy en el proyecto, es cuando me siento realizado como persona apta para cualquier sociedad y círculo, por muy culto que éste sea, puesto que los gitanos somos inteligentes como cualquier otra raza.»

Bibliografía

- CREA (1993). *Numeracy in the Workplace. Basic qualifications for unskilled and semi-skilled employees*. Barcelona.
- FLECHA, R. (1997). *Compartiendo palabras*. Barcelona: Paidós.
- GOFFMAN, E. (1972). *Internados: Ensayos sobre la situación social de los enfermos mentales*. Buenos Aires: Amorrortu.
- (1986). *Estigma. La identidad deteriorada*. Buenos Aires: Amorrortu.
- HABERMAS, J. (1987). *Teoría de la Acción Comunicativa*. Vol. I i II. Madrid: Taurus.
- LAING, R. D. (1987). *Razón, demencia y locura. La formación de un psiquiatra*. Barcelona: Crítica.
- SELIGMAN, M. (1986). *Indefensión*. Madrid: Debate.
- WEBER, M. (1974). *Economía y sociedad*. México: Fondo de Cultura Económica. 2 vol.